

SAVKA BASTA

=====

Sjećanja na ilegalni rad pre rata i na logor St.Gradiška (Kula)

(Sjećanja data februara mjeseca 1978.godine u prisustvu Hare Beganovi-
ća i Edite Kašiković)

Rodjena sam 27. januara 1918. godine na Udbini, a sa roditeljima smo se, moja sestra Bosa i mlađji brat Branko, doselili 1921. godine u Banjaluku. Pohadjala sam gimnaziju u Banjaluci od 1929. do 1937. godine. Sestra mi je završila nižu gimnaziju, a zatim stručnu učiteljsku školu, pa zatim otišla u Piroć gdje je završila domaćićku školu i radila kao stručna učiteljica. Moj brat Branko, nakon završetka trgovačke škole, radio je kod Kafa. On se još kao učenik u privredi uključio u radnički pokret i radio sa Mićom Radakovićem

Kao i svi drugi djaci, u tim godinama se nije mnogo razmišljalo ali mi je ipak ostalo u dubljem sjećanju događaj koji se odigrao prilikom biranja rukovodstva "Mlade Jugoslavije", Bilo je to negdje u trećem ili četvrtom razredu niže gimnazije, mislim 1931-32. godine. Za predsjednika je izabran Feliks Nedjelski, križar, a znali smo da on u crkvi kadi popovima. Kako su se sastanci održavali nedjeljom prije podne, sjećam se da u znak revolta zbog takvog izbora napustili su sastanak, na čelu sa Vojom Rakićem, da time demonstriraju svoje neslaganje sa ovakvim izborom rukovodstva. Nekoliko nas krenuli smo u njima u znak solidarnosti.

Poslije toga jedan značajan događaj na Gimnaziji bio je štrajk Gimnazije 1933. godine. Sedmi i osmi razredi gimnazije bili su organizatori tog štrajka, koji je nosio javni naziv "Borba protiv pokadjanja škole dopodne i poslijepodne". - Siromašni i djaci nisu mogli doći do knjiga i spremali štrajk. Nas niko nije pitao hoćemo li učestvovati, ali smo im se priključili i ja sam bila na čelu V-b razreda. Nagovorila sam na to cijeli razred i svi su se uključili, pa smo se okupili ispred Gimnazije i krenuli u Suturliju. Samo troje njih, koji su zakasnili, ostali su u razredu. Meni je to tada izgledalo kao neki izlet, ali onda kada sam se u Suturliji sa jednom drugaricom malo udaljila od naše grupe, vidla jednu drugu grupu u kojoj je bio Osman Karabegović i koji su metli na štap crvenu maramicu, osjetila sam da je taj štrajk imao dublji značaj. To spominjem iz razloga što su se od tada počeli drugovi više interesovati za mene i počeli sa mnom kontaktirati.

Prve kontakte sa radničkim pokretom i Partijom uspostavila sam preko Nikice Pavlić, koji je radio s jednom grupom srednjoškolaca. To je bilo u periodu 1934-1938. U toj grupi su bili Dušanka Kovačević, Zorica Vrbovčan i Beba Hipš (otišla kasnije u "kulturbundaše"). Nikica nam je donosio

knjige koje smo trebali čitati, poslije donosio zabranjenu literaturu (~~čokolada~~ ("Čokolada" i sl.). Te smo knjige trebali da pročitamo za 3-4 dana i onda Nikici ispričati. Jednom se našla kod mene i Politička ekonomija i onda sam uvidjela da ništa ne shvatam. Naravno, poslije smo onda počeli sistematičnije raditi, dobili smo Svetozara Markovića i drugo, i polako, postupno radili i odustali od rada na Kapitalu.

Iz tog vremena mislim da je značajno da ispričam jedan sastanak sa Nikicom, kao ilustraciju kako smo se uvodili u pokret. Ispričao nam je kako je došlo do jedne provale, bilo je to, mislim, u Gospiću, i tom prilikom su uhvaćeni jedan drugak i drugarica i pod mučenjem taj je drug priznao. Naime, napominjem da je osnovni rad prije rata bio - kako se treba držati pred klasnim neprijateljem. I da nastavim: Nakon što je taj drugak priznao, suočili su ga sa tom drugaricom, koja se okrenula, pljunula i rekla: s kim sam živjela. To je jedna značajna stvar koje sam se sjetila 1942. godine, poslije mog mučenja, i razmišljala o tome kako sam mogla, da sam bila slabić, nešto reći o onima koji su otišli u partizane, ali nisam to uradila. Sva ona daljnja mučenja nisu me mogla nikako pokolebati i navesti da kažem nešto ni o onima koje nema više ž među živima.

U junu mjesecu 1936. godine Nikica je bio uhapšen, a zajedno s njim uhapšeni su i Veljko Djordjević i Ivo Tukerić. Mi smo se u to vrijeme sastajali u kući Svete Djordjevića, koji je bio ~~ujak~~ ujak Žive i Brac Preradovića. Poslije sam čula da su to bili SKOJ-evski sastani, ali nama to niko nije rekao. U vrijeme kada su oni bili uhapšeni i zatvoreni u "Crnoj kući", Djordjevići su stanovali u Zagrebačkoj ulici i njihova je kuća gledala prema "Crnoj kući". Mi smo imali zadatak da iz te kuće stupimo u kontakt sa drugovima iz "Crne kuće", penjali se na tavan kuće, pravili kartonska slova, davali vijesti i obavještavali o odredjenim stvarima, - ne sjećam se više o čemu.

U vrijeme, prije Nikičinog hapšenja, mi smo važili kao Nikičina grupa i dolazili kod njega u dvorišnu zgradu u ul. Fra Grge Maetića gdje je Nikica na mansardi imao svoju sobu. Jednom prilikom, kada smo imali sastanak kod njega, došao je i Šoša Mažar, upravo nakon što je pušten iz mornarice i priao nam o stradanjima i maltretiranju. To je za nas u to vrijeme bila najprisnija veza sa tim stradanjima koja se doživljavaju u zatvoru.

Poslije hapšenja Nikice išla sam kod Nikičinić, išla na razgovor u "Crnu kuću" i na taj način samo koristili mogućnost da prenesem Nikici neke stvari koje je trebalo. Poslije smo se Dušanka i ja dopisivali s njim u Mitrovici u zatvoru. Ta veza sa Nikicom, za koga se već tada znalo da je ljevičar i komunista, došla je i do mojih roditelja. Naravno, ja sam morala i prije toga kriti kada se nadjem sa Nikicom, i on nije ni dolazio u našu kuću, nego je samo prošao kraj moje kuće kada smo se trebali sastati.

Sjećam se jedne prilike kada je moj otac išao da posjeti moju sestru Bosu u Pirot i u vozu je naišao na Nikicu kako ga vode žandari. Sjedio je snjima u istom kupeu i tata je prišao žandaru i rekao da je on prijatelj oca tog mladića i pitao da li mu žandar dozvoljava da mu dâ nešto hrane. Žandar je to dozvolio. Znači, ja sam morala kriti našu vezu, ali moj roditelj je ipak Nikici pomogao.

Jednom prilikom dobila sam zadatak da odem do Tvornice duvana uveče i rekli su mi da će tamo naići jedan drug koji će zviždati jednu ariju, a ja ću ga upitati zašto zviždi i on će odgovoriti lozinkom, pa ću onda od njega primiti materijal. I, odjednom nailazi Ivica Mažar i zviždi tu ariju, ja ga ušitam, on odgovori lozinku, pa sam onda shvatila da u partijskom ilegalnom radu postoji lozinka, bez obzira što se mi dobro znamo. Tada sam pronašla ilegalni materijal, koji je trebalo skloniti, jer je vjerojatno trebalo biti pretres. Ja sam zadržala materijal desetak dana i krijući ga čitala. Mislim da su tu bili brojevi "Proletera", jer znam da mi je ostalo u sjećanju onaj natpis "Proleter i svih zemalja ujedinite se". Poslije završetka gimnazije smo se razišli i mnogi su otišli na fakultet. Dušanka je otišla na studij u Beograd, njeni su to roditelji prihvatili, ali nisu mogli odvojiti sredstva potrebna za studiranje, pa se sjećam da smo je mi tada opremili i otišla je spremna da radi u studentskoj menzi, kao što su to činili tada i ostali studenti da bi se mogli školovati. - Ja sama ostala u Banjaluci i privatno upisala pravo u Zagrebu gdje sam odlazila s vremena na vrijeme i slušala predavanja.

Već u srednjoj školi smo se aktivno uključili u KAB i posjećivali sve manifestacije koje je KAB organizovao. Mi smo se morali sklanjati, jer na svim predavanjima i sastancima KAB-a bili su prisutni i delegirani profesori iz gimnazije, i kada su oni u KAB došli, mi smo se morali sklanjati.

Javna predavanja koja su u KAB-u održavana, bila su najposjećenija predavanja u to vrijeme u Banjaluci. Sjećam se da je dolazio i Vladimir Dedijer održao nam predavanja poslije svog povratka iz Španije. Predavanje je održano u Hrvatskom domu. Tada su frankovci, gadjajući kamenicama, pokušavali da ometu predavanje, ugasili su svijetlo, ali je Dedijer nastavio da govori.

Još u srednjoj školi, svake godine kada su bili izbori za rukovodstvo "Mlade Jugoslavije", to su bile prave političke bitke. To su bile najznačajnije akcije. Za čitavo vrijeme našeg školovanja od petog do osmog razreda, nije se nijednom dogodilo da su ljetičevci ili klerikali došli na čelo "Mlade Jugoslavije". Prije izbora provodila se čitava akcija u pripremama, razgovorima sa djacima i 1937. godine prilikom glasanja pobjedila je lista za koju smo bili mi, pa smo se osjećali kao pravi pobjednici. - Srednjoškolci su vršili i druge akcije, a veoma često zajedno sa radnicima. Mi smo se uključili u razvijanje Hodžerin zbora na Govedarnici. Taj zbor nije ni održan, nego je razbijen. Tada je bio profesor latinskog jezika Vimpolšek ispred Gimnazije na tom zboru i poslije toga smo svi bili saslušani na Gimnaziji. Medjutim, i prije toga na časovima prof. Vimpolšek često je znao praviti izlete kada tumači gradivo, kada je govorio o redu, organizovanosti i pominjao kako je to lijepo u Njemačkoj i Italiji koje su fašističke zemlje. Ja sam znala to da bilježim u svojoj teci i pisala datume i takve njegove izjave.

Poslije zbora kada su nas saslušali i rekli da djaci ne mogu da se bave politikom, niti da se politika kroz školu smije provoditi, onda sam uzela svoju teku i iznijela što sam imala napisano o Vimpolšku. Zbog te akcije su Dušanka i još neke isključene sa Gimnazije, a ostale kažnjene, ali i Vimpolšek je bio smjenjen i ta se čitava akcija pretvorila u akciju protiv njega. Medjutim, taj profesor je 1941. godine kao Slovenac smatrao da se treba ponašati kao i ostali Slovenci koje fašizam proganja i čula sam da je bio sasvim dobar čovjek. Moja aktivnost je skoro bila sporedna u tom vremenu.

Mi smo se kao djeca, čak i u vrijeme dok se nismo pravo ni orijentisali, družili sa Dankom, Vojinom i Zoricom Mitrov i nalazili se u stanu njihove bake, iznad Vrbasa (u današnjoj ulici ^{Braće} Slavka Odića. To je uća Asima Alihodžića). U kući njegove sestre stanovala je baka Mitrović.

Tamo smo se sastajali i družili. U to vrijeme otac je premješten u Djevdjeliju i dopisivala sam se sa Dankom. Poslije, kada je Danko otišao u Španiju, imali smo s njim stalan kontakt preko tetke Olge koja je bila u Beču i tako nam je pošta preko nje i stizala.

U to vrijeme čitava omladina bila je uključena u prikupljanje svega što je bilo moguće prikupiti za Španiju. Danko nam je pisao o ratištu tamo, o tome kakav otpor daje narod i tada sam prvi puta čula kako se sam narod može uključiti u borbu. Jednom nam je poslao nekoliko slika, a jednom je pisao o strašnom bombardovanju koje su pomagali i Nijemci, pisao o bombardovanju jedne zgrade koja je bila bolnica, a u kojoj je ležao on kao ranjenik. Označio nam je prozor zgrade gdje je ležao i kaže da je i opet imao sreću, jer je jedan dio zgrade bio potpuno razoren. Poslao nam je i svoju sliku. - Naravno, mi smo svi kompletno učestvovali u akcijama koje su tada vođene (prikupljanje pomoći, kao što rekoh, za Španiju. slanje paketa u zatvore, "Crvena pomoć") Mi smo se morali jedno vrijeme sklanjati da nas se ne vidi, a da ipak prisustvujemo. Kada smo maturirali, onda smo bili stalni članovi KAB-a i odlazili na sve manifestacije koje je KAB priredjivao kroz čitavu godinuž ali najviše preko ljeta kada su svi studenti bili ovdje. KAB je imao u Pozorištu jednu malu prostoriju u koju smo jedva mogli svi ući, ali je prednost bila u tome da se iz nje moglo izći prema kinu "Kozara". Preko ljeta su svakog dana bili organizovani skupovi, vježbale horske recitacije, držali se sastanci o političkoj situaciji, svi smo morali u uodredjenom vremenu pratiti svu štampu, valjalo je između redova izvući ono što je za nas interesantno, pa da onda poslije govorimo, vodimo diskusiju o tim događajima. Iz tog vremena su interesantni naši izleti, koji su kao takvi nedjeljom organizovani, bar su imali taj privid, još prije "Prijatelja prirode". Ne znam ni danas objasniti kako smo išli i pjevali "Crven je istok i zapad", ali znam da su to sve bili izleti kraj Vrbasa, kupali se, okretali janjce, ali su se u tim prilikama vodili ozbiljni politički razgovori o određenim temama. - To je već vrijeme kada se trebala održati Osnivačka skupština Ženskog pokreta. Tada smo mi omladinke dobile zadatak da se uključimo u organizovanje toga i sjećam se da sam na kursu, s jednom omladinkom, dijelila pozive. Mi smo bile prisutne na Osnivačkoj skupštini. Tada su se uključile i građanske žene, a predsjednica je bila Ladička, pa majka Miloša Popovića.

Onoga dana kada je održavana osnivačka skupština, organizovan je jedan izlet i znam da smo morali preko veze da u njemu učestvujemo, pa se sjećam da nam je tada Munib Maglajlić govorio o političkoj situaciji i o potrebi našeg učešća, jer se sjećam da je u to vrijeme bilo neko političko žarište u svijetu.

U to vrijeme uključivala sam se u rad ženskog pokreta, u KAB i ostalo. Sjećam se da je u to vrijeme KAB često organizovao priredbe za građane i sve što je napredno, tamo je dolazilo. Obično su na programu bile revolucionarne pjesme i horski recitali. Policija je morala program odobravati. Bilo je slučajeva da je neka od tačaka, koje su već pripremljene, zabranjivana od strane policije, ali smo onda tako sve organizovali da smo najavili tu tačku, pa policijski činovnik to nije dao, publike se poslije revoltirala, pa se onda jasno vidlo koliko se i kako svijet opredjeljuje.

Na tim skupovima u Kab-u, razjašnjavajući politička zbivanja tog vremena, te ulogu mladih u njima, mislim da su to bile veoma dobre pripreme nas za nastupajuće događaje.

U to vrijeme veoma me se snažno dojmio jedan događaj. - Dok je KAB imao neke male prostorije u POzorištu, dotle je UNA, nacionalno udruženje, imalo mnogo bolje i bolje prostorije i imali su mogućnost da rade, nasuprot KAB-a, koji je uvijek bio u neizvjesnosti za svoje prostorije. Prilikom njihovih i naših susreta, uvijek su pokušavali da nas napadaju, diskredituju; kada su bili neki momak i djevojka u KAB-u, odmah su ih pokušali diskreditovati i sa velikim brojem njihovih članova nismo se ni pozdravljali. - Sjećam se jednog izleta 1939. godine. Došlo je do zajedničkog sastanka svih studenata na terasi, ~~Svjednostima~~ sa one strane koju je koristila UNA. Na tom zajedničkom sastanku UNE i KAB-a trebalo je da se kaže gdje je mladim intelektualcima mjesto u nastupajućim događajima ratne opasnosti, koja se već nazirala u našoj zemlji. Na jednoj strani terase su bili UNOVCI, a na drugoj KABOVCI, ali jedno-dušno su svi, čak i oni iz UNE, tražili da govori Nikica Pavlić i da govori o zajedničkoj platformi, jer se radi o odbrani zemlje.

Poslije toga ubrzo je došlo do ukidanja KAB-a, to je bilo 1940. godine. M djutim, legalnih formi djelovanja, odnosno akcija, bilo je i dalje. Dolazili su studenti iz BiH, koji su studirali na zagrebačkim fakultetima, pa je bilo akcija "Priatelja prirode". Sjećam se zajedničkog izleta sa tadašnjim političarem Kostom Majkić i drugima; pa je neki Gajić, koji je bio zemljoradnik i kasnije ubijen, s njim je dolazilo do zajedničkih skupova. Tražila se veza sa svima koji nisu bili fašistički orijentisani.

Dakle, kroz čitav predratni period djelovalo se preko KAE ali se to odvijalo preko Radničkog doma, jer u to vrijeme se smatralo da se ne trebaju studenti okupljati u KAB-u da se ne bi kompromitovali. Naravno, sjećam se vremena kada se prodiralo kroz pjevačko društvo "Nada", pa kroz "Napredkovu omladinu", gdje je djelovao Ivica Mažar i studenti se trebali uključivati tamo i išlo na razgovore Fabijan Novokmetan, koji je vodio hrvatsku omladinu.

U gimnaziji su se eksponirali, kao napredni omladinci, kao komunisti, Dušanka Kovačević, Osman Karabegović, Vojo K Rakić, Vladata VASIĆ? Radovan Skakić, Momir Kapor (isticao se u Skautu), Brane Morača. U n šem "B" razredu svi smo bili jednodušni, ali se ne mogu nekoga izrazito sjetiti. Skakić, kao sekretar KAB-a mogao bi puno da kaže, a može i Drago Radovanović, pa Boško Kosanović, Glumac (novinar) Muša.

Pored ostalih akcija, i u akcijama izgradnje "Borčevog" stadiona učestvovali su srednjoškolci, zajedno sa banjalučkom omladinom. Na stadionu nas je neki fotograf, jednom prilikom, slikao i izložio slike u gradu i sjećam se kada mi je profesor Trivić, prilikom jednog izleta (bilo je to 1936. godine), prišao i rekao: " Tebi je još samo falila ona slika na stadionu BORCA. U to vrijeme već sam imala jednicu iz vladanja.

Godine prije rata bili su bogati raznim događajima. Režim je tada slao u koncentracione logore Ivanjica i Bileće ljude nepogodne za režim. Sva omladina, podr rukovodstvom Partije dočekivala je drugove koji su puštani kasnije iz logora. Sjećam se povratka nekih 4. aprila 1941. godine. To je već bilo vrijeme kada su zvali u rezervu, bila je to situacija

ka a smo prvi puta bili suočeni sa rathom opasnošću i kada se odredjivalo naše mjesto u toj situaciji. Čitav prostor prema Željezničkoj stanici bio je pun naroda. Neko je govorio, ne znam tačko ko, i pozdravio bivše logoraše. Svi smo bili opkoljeni policijom i čitav dočke je u stvari bila manifestacija solidarnosti sa svima koje je progonio režim.

Kada su Nijemci ušli u Banjaluku, svi smo msatrali da je normalno da se odmah uključimo u ilegalni rad i radimo sve što nam se daje u zadatak.

Odmah u prvim danima po okupaciji zemlje vršili su se odredjeni zadaci. Nekoliko dana poslije 22. juna 1941. godine došlo je do velikog hapšenja u Banjaluci. Jednog dana me je sreo Matko Betunac, koji je bio kod upravnika policije Blaža Gutića, i rekao mi je da sam na spisku za hapšenje. Mislim da je smatrao svojom dužnoću da mi to kaže, jer je poznavao moga oca, a i godinama se kupao sa nama na Halilovcu. Rekao je da će otići i pokušati da me izbriše iz spiska. Predveće sam pošla da ga tražim i da vidim da li je uspio, međjutim, pošto ga nisam našla, pošla sam do njegove kuće sa namjerom da se sklonim da me ne nadju kod kuće. Uz put sa svim drugovima rekla da postoji spisak onih koje će se uhapsiti i da, pošto sam ja na spisku, vjerojatno su i svi ostali članovi Kab-a, a i drugi koji su već bili na neki način kompromitovani. I₂ među ostalih, rekla sam to i Zori Kovačević, sestri Dušanke Kovačević i zamolila je da o tome obavjesti Dušanku. Ja sam se sklonula u kuće Bejdže Djodjić tu sam prenoćila i čekala da vidim da li su me tražili. Pošto mi je sestra javila da n su, ja sam izašla u grad i tom prilikom doznala da je velik broj uhapšen, a između ostalih i Dušanka Kovačević, Osman Karabegović, sestre Banušić i druge. U slučaju da su me te noći tražili, ja bih se sljedeće noći prebacila prema Čemernici, jer sam već znala da se tamo nalazi grupa. Svi ovi uhapšeni su bili nakon dva dana pušteni. Bila je to jedna prevara policije, jer su poslije nekoliko dana ponovno pohapsili sve koji se nisu na vrijeme sklonuli. Tom prilikom je Dušanka uhapšena i zatvorena u Kastelu. U tim danima ja sam se povezala sa Matkom Galićem, koji je radio kao šofer na kamionu kod Duje Ivezića. Odlazili smo po odredjene materijale u Bočac i prebacivali ono što je Duji dolazilo i odnosili na drugi kraj. Odlazili smo u zoru, prije svanjivanja, a vraćali rano ujutro.

Prilikom jednog takvog povratka, kod kuće su me čekali Vojo Mitrov i Zdravko Lastrić kojima smo predali što smo donijeli (ne znam što smo donijeli), i tom prilikom smo ih odpratili do gradskog mosta, gdje su otišli na vezu , u partizane, prema Poniru. Zdravka više n nisam vidjela, a sa Vojom sam se srela u partizanima. Kasnije, u dogovoru sa Dujom Ivezićem, moj rad je bio vezan u skladištu gradjevinskog materijala u Bojića Hanu, koji je pripadao njemu. Tako sam se ja onda povezala sa grupom u Bojića Hanu, sa Franjom Mostatom. Pošto sam ja u skladištu ostajala preko podne, kada nije bilo tamo više nikoga, onda smo se u to vrijeme nalazili, sklanjali materijal koji je trebao da bude sklonjen od policije i taj rad je trajao nekliko mjeseci. Pošto su tada ustaške vlasti preuzimale te trgovine Srba, a i ostalih gradjana, onda sam sa tog mjesta otišla, i uglavnom više nisam tako čvrsto radila sa tom grupom u Bojića Hanu.

Kasnije dolazi do mog povezivanja sa Rudi Čajavcem. On je u to vrijeme bio direktor Ureda za kolonizaciju, i tada sam ja radila u "Palasu" kod Pube Fulanovića, koji je vodio hotel. Radila sam na blagajni, a Čajavec je tada stanovao u tom hotelu. U hotelu je stanovao i Dražić, upravnik policije, koji je na tu dužnost došao poslije smjenjivanja Gutića. Bilo je to u januaru-februaru 1942. godine. Mi smo sa Dražićem sklopili prijateljstvo preko Rudi Čajavca, koji je bio stalno s njim. Sjećam se da kada je u februaru došla ustaška bojna i izvršila masovni pokolj u Drakuliću i ostalim selima, Dražić je rekao Rudiu i meni da se takav pokolj sprema i u Banjaluci. Rekao je da su on i župan pokušali sve kod ustaša da se to spriječi, ali je to ruja i ne mogu vjerovati da će ih poslušati. Rekao mi je da obavjestim svoju porodicu da se sklone kako ih ne bi u kući zatekli. On sam je u Palasu prešao u drugu sobu, a meni rekao da predjem u njegovu sobu spavati za slučaj da netko dodje. Kao što rekoh, moj rad je tada bio vezan za Rudi Čajavca. -

Mi smo tada imali zadatak da prikupimo kompletne podatke o neprijateljskim jedinicama, analizirajući goste hotela. Napravili smo duplikate ključeva od soba za eventualnu pripremu za napad. Čajavec je radio vrlo konspirativno. Svaki naš sastanak uglavnom je bilo dogovoreno , za slučaj hapšenja, razlog zbog kojeg smo se sastali. Pošto je Čajavec svakodnevno bio sa Dražićem, mislim da ga je smatrao za povjerljivog čovjeka, jer je vrlo često uveće, kada je

Dražić dobio poziv daq je stigla neka važna vijest u policiju, šifrirana depša ili slično, i Rudi je odlazio s njim i tako smo istog dana bili obavješteni o svim namjerama ustaša i neprijateljskih jedinica.

Jednom prilikom dobio je depešu kojom se tražio spisak svih zatvorenika iz Crne kuće, koji su trebali poslati u logor. Rudi i ja smo se dogovorili da preko Dražića taj zadatak ometemo, pričajući Dražiću da su oni greškom uhapšeni i da ih ne bi trebalo poslati u logor. Dan kasnije, Dražić je meni poručio da dodjem predveće kod njega u policiju i tom prilikom uzeo spisak i molimo mu da se zakunem da ću istinu govoriti i da mu kažem koji su komunisti sa tog spiska. Ja sam mu tada govorila da su neke drugarice, koje su bile uhapšene, to bile zbog toga što je neka imala brata, momka ili muža koji su otišli u partizane i sjećam se da sam za Ljubicu. Mrkonjić... rekla da je zato uhapšena jer je Rade Ličina njen momak, u partizanima, da je Ante Jurinčić zato uhapšen jer je njegov brat Niko otišao u partizane i slično. Poslije toga je Dražić rekao meni i Rudu da neka njihove porodice napišu molbe da ih se pusti iz zatvora. Nekima sam javila, a nekima pisala. Zbam za Katu Filipović da sam pisala u ime njene majke, dok ostalim, kako reko, javila porodicama da naprave molbe. Poslije nekoliko danas svi su oni bili pušteni. Ovi koji su pušteni, morali su se svakog dana javljati u zedarstvo. U aprilu mjesecu trebali su da preko veze idu u partizane. Tada su izašli Kata Džin, Rahmija Kadenić, Ljubica Mrkonjić, a dvije "Žute" i još neki su se vratili, jer nisu uhvatili vezu.

Pošto smo znali za njihov odlazak u partizane, očekivali smo Dražića sa strahom, jer nismo znali kako će reagovati. Bio je vrlo ljut, jer se već tada znalo da je jedna grupa otišla u partizane. Pošto smo se mi držali tako kao da smo jako iznenadjeni, na koncu je prihvatio kao da je to nama teško palo i smirio se.

U to vrijeme Čajavec je pozvan u rezervu kao avijatičar i svakodnevno je išao na letove, jer je bio u Banjaluci. To je već bilo vrijeme

priprema za odlazak u partizane Rudia, Franje Kluza, Jazbeca i Mitrića. Jednog dana, poslije jednog leta, pričao je da je paljbom sa zemlje oštećen avion kada je nadletao teritoriju na kome su se nalazili partizani, ali (to je govorio da zavarava Dražića), jer je već bilo signala da u ispravnost Rudi Čajavca treba sumnjati. Rudi je čuo za te sumnje od Dražića, pa su uskoro, poslije jednog leta, oba aviona preošla u partizane, odnosno, nisu se vratila sa tog leta, pa se prvo pretpostavljalo da su oboreni. Uveće, poslije toga, Dražić je bio strašno deprimiran, jer se odmah sumnjalo da su oni ipak prešli partizanima. Ja sam mu tada rekla da sam ja Rudia voljela, pa volim da je živo, ma gdje bio, a on je - kada su ostali otišli - meni kazao - imate pravo, neka je živ, ma gdje da bio.

Kada je već riječ o Dražiću, napomenula bih da mu je u to vrijeme došla u posjetu kćerka iz Dubrovnika i on je Rudia i mene zamolio da joj pravimo društvo, što dokazuje koliko je imao poverenja u nas dvoje.

U to vrijeme je već bila dosta teška situacija, jer je ponovno došlo do formiranja novog ustaškog redarstva, pa sam osjećala da Dražić nije više tako siguran u svojim stavovima, vjerojatno zbog toga što je Rudi Čajavec otišao u partizane, a on je prije toga bio sa njim, pa je i na njega pala sumnja od strane UNS-e. U to vrijeme šef UNS-e je bio Miletić, ali je tamo radio Hajdarević i Veiss.

Još prije odlaska Rudia, negdje koncem februara ili početkom mjeseca marta, dobila sam od njega zadatak da za Zagu Umičević, koja je tada u Banjaluci živjela ilegalno kao sekretar Mjesnog komiteta, izvadim legitimaciju na ime neko muslimansko i da kao adresu stavim neku ulicu preko Vrbasa. Ja sam otišla kod Dražića i rekla sam mu da trebam da izvadim legitimaciju za jednu svoju komšinicu muslimansku, koja boluje od tuberkuloze kostiju i ne može sama da dodje, a da je to žena kod koje sam se ja sklonula, kada me je Dražić upozorio da se moja porodica sklone, pa imam obavezu da joj učinim uslugu. Ja sam tada izvadila legitimaciju na ime Munire Kulenović. Pošto nisam znala naziv niti jedne ulice preko Vrbasa, sjetila

sam se Podgaj ulice kod Osmanove kuće i stavila neki broj, iako je tamo bilo svega nekoliko kuća. Dražić je tada pozvao šefa svoje službe za izdavanje legitimacije i rekao : "dajte gospodjici ličnu iskaznicu. Medjutim, kada sam ja s njim došao u kancelariju, onda je šef rekao jednom službeniku da ide provjeriti u prijavnicu, a pošto sam se prepala jer sam predpostavljala da nema nikakve prijavnice, rekla sam da se ja žurim, jer će to duže trajati, pa ću sutra doći po to. Mislila sam da ću dobiti na vremenu, a da ću na ručku, prema Dražićevu držanju vidjeti da li je nešto sumnjivo. Pošto je Dražić u podne raspoložen pozdravio mene i Rudia, kada smo se našli, ja sam sutradan otišla po tu legitimaciju i oni su rekli da neka ja potpišem za Muniru Kulenović, i ja sam napisala da sam primila za nju legitimaciju i stavila svoj potpis. Ni poslije nisam razmišljala o tome da stoji moj potpis tamo i da se dogovorim preko veze da se to uništi. Ja sam legitimaciju predala i Zaga se sa tim služila nekoliko mjeseci. Jednog dana sam saznala da je bila provala, i to veća, preko Ahmetića, a znala sam da je on rekao da je Zaga sekretar Mjesnog komiteta i da je traže. Preko Ureda za kolonizaciju, Ibru Pračića, Zaga je prebačena u partizane (to je bio maj 1942.godine), a ja sam u međuvremenu i zaboravila da sam stavila svoj potpis u vezu njene legitimacije.

Ahmet Ekić, po rascjepu sa četnicima na Manjači, našao se u bezizlaznoj situaciji, pa se spustio u Novoseliju i pošto je vidio da ga je jedan čovjek u Novoseliji primjetio, sam se prijavio u policiju. ~~R~~ Tada, naravno pod mučenjem, pošto je iz Banjaluke otišao u februaru-martu 1942. godine, on je onda rekao da je radio sa Zagom i da ona živi ilegalno u Banjaluci. U to vrijeme je nadjena jedna fotografija na kojoj su se slikali Zaga Umičević, Zdrava Korda, Nafa Harambašić, i po toj fotografiji su oni uhvatili Zdravu, Nafu, a Zagu su onda našli na legitimaciji, pa su zatim mene uhapsili. To je bilo 2. juna 1942. godine. U toj našoj grupi uhapšen je Mato Galić, Smajo Bišćević, dva brata Baručija iz Novoselije, Fahir i Fejzagić, Nafa Harambašić, Zdrava Korda i ja. Znači, nas 9, sa Ahmetom na čelu.

Mi smo bili tada u policijskom zatvoru u Džinića kući. Mene su poslije prvog saslušanja greškom odveli u Crnu kuću i zatvorili u ženski zatvor. U to vrijeme tamo su bile Havka Sarač, Nada Čirski, Berka Karabegović, Ivamka Prurik. Pošto smo se našle prvu noć u zatvoru u zajednici sa ostalima, Berka i ja pjevala smo uveće pjesme. Medjutim, sutradan ujutro rano došli su po mene uznemireni što su me stavili u zajedničku sobu, i ~~odveli~~ ^{odveli} me ponovno u policijski zatvor na saslušanje i zatvorili u samicu u policijskom zatvoru. To je bila mala sobica od nepuna 4 m². Primjetila sam kako na vratima, vrlo sitnim slovima piše: "Ako misliš odavde izaći, ne priznaj ništa".

Istragu je tada vodio neki satnik Kašicki koji je bio u Kastelu i jednom prilikom, kada su me vodili na saslušanje (saslušanje je bilo na policiji), došao je satnik Kašicki sa Vukašinom Marčetićem u četničkoj uniformi; jer je on mene znao od ranije, rekao je satniku: "Jeste, jeste, treba je pritisnuti".

Ostale drugarice bile su puštene smještene u drugoj zajedničkoj prostoriji, a pošto sam ja išla sama u šetnju iz samice, sa njima sam se svakodnevno vidjela kroz prozor na koji su se one penjale. Kada su se penjale na prozor, vidla sam uz njih stalno jednu ženu koju nisam poznavala, a saznala sam da se zove Olga Mrakić. Kada su me jednog jutra pustili na umivanje, zatekla sam jednog vojnika koji je davao stražaru hranu od satnika Kašickog za Olgu Mrakić. Pokušavala sam da našim drugaricama dam do znanja da je on a provokator. Medjutim, Zdrava nije smatrala da je ona loša žena.

Poslije završetka istrage u policijskom zatvoru, gdje mene nisu lično tukli (pokušavali su me mučiti samo dugim saslušanjima, pretnjama i sl.), naša je grupa na čelu sa Ahmetom Ekićem prebačena poslije 15 dana u Crnu kuću.

Još za vrijeme boravka u policijskom zatvoru, jednog dana dovedena je meni u samicu Berka Harambašić, sestra Nafe, koja je imala vezu sa Jazbecom. Od nje sam saznala da je Jazbec otišao, da je Rudi poginuo prilikom obombardovanja Banjaluke, kada je avion oštećen u Klačnicama

Po dolasku u Crnu kuću, mi smo se žene smjestile u ženskom zatvoru, koji se sastojao od dvije prostorije, hodnika i klozeta. Pošto sam ja 15 dana ranije provela jednu noć sa drugaricama našim u tom zatvoru, pa tu veće pjevala i bila raspoložena, nakon mog odlaska pronijela se vijest da sam ja ubačena i da sam onda, kada sam otišla, puštena u stvari kući. Kada smo se ali tada ponovno našle u Crnoj kući, one su mi ispričale sve to i, naravno, rekle kako su pogrešile. U to vrijeme se smatralo da je istraga završena kada je neko prebačen u Crnu kuću, pa je prema tome i naše raspoloženje bilo drugačije.

Jednog dana me je upravnik Crne kuće pozvao i upitao ko je meni Nada Dražić, od koje je stigla karta na moje ime iz Dubrovnika. Čitajući kartu u kome me Nada moli da joj javim što je s tatom, jer joj se ne javlja. shvatila sam da se nešto sa Dražićem dogodilo. Sutradan su došla dva policijska agenta, odveli me ponovno na policiju na saslušanje, a sve se svodilo na to da kažem kakvi su moji odnosi bili sa Dražićem i zbog čega sam ja njemu dolazila u policiju, jer su oni imali podatke da sam ja i tu dolazila. Naravno, ja sam to sve objasnila prijateljski. Na povratku u Crnu kuću, jedan agent koji je bio Dalmatinac, rekao mi je da je to strašno što se događa kada su oni i Dražića zatvorili. Mene je u prvi mah začudila takva izjava tog agenta, ali kasnije, razmišljajući o položaju Dalmacije u NDH i o tome kako je glavna vlast tamo pripala Talijanima, shvatila da je on tako govorio vjerojatno zbog ličnog refolta. Tako sam saznala da je i Dražić uhapšen, odnosno, da se našao u kućnom zatvoru u "Palasu", a zatim odveden u Zagreb gdje je poslije nekog vremena pušten, što sam saznala poslije rata kada je sreo njega Veljko(?) Djordjević kome je on samo rekao: "Ah ta Savka"! - Ja sam po tome znala da je Dražić, pored toga što je bio sumnjiv zbog svoje prisnosti sa Čajavcem, i zbog mene na neki način odgovarao.

Čitava istraga vrtila se oko moje veze sa Zagom Umičević, sa Mjesim komitetom, otkuda da ja vadim legitimaciju za nju. Pošto mene Ekić nije lično teretio, protiv mene i nije bilo nikakvog drugog argumenta, osim te legitimacije. Pošto je Čajavec već tada pogonuo, ja sam se branila da ja ne znam ko je ta žena, da je mene Rudi Čajavec zamolio da učinim uslugu i to sam i učinila. Kasnije, u policijskoj istrazi ja sam se branila da sam sa Rudijem vodila ljubav i da sam zbog toga učinila tu uslugu.

Još za vrijeme noravka u zatvoru čuli smo da je u Banjaluci izvršeno veliko hapšenje i da su oni koji su uhapšeni, odvedeni u logor u Staru Gradišku. Među uhapšenima bilo je poznatih građana, kao i saradnika pokreta. Oni su se u St. Gradišci zadržali oko tri mjeseca -- nedelje, a zatim su, jednoga dana, svi dovedeni u Grnu kuću. Njih je hapšilo novoformirano ustaško redarstvo, a za njihov dolazak je ispražnjen I. sprat Crne kuće i tamo su oni smješteni. Do njihovog dolaska naš je život bio prilično snošljiv, jer smo dobivali odjeću i posteljinu od kuće, a i hranu svakodnevno, također od kuće, 1-2 puta smo vođeni u šetnju. Uveče smo pjevali revolucionarne pjesme, pa je znao da nam govori da pjevamo tiše, jer je već 10 sati. On nije ni znao što pjevamo.

Prije nego što su nam dovedeni ovi uhapšeni iz St. Gradiške, u naš zatvor su dovedene dvije sestre Banušićke u sobu, te Slavica Maričić. Njih su naknadno uhapsili i nisu ih ni vodili u St. Gradišku. Onog dana kada je ova velika grupa stigla, ja sam pokušala da doznam da li su nekoga od njih pitali nešto vezano za nas, da bismo se znali držati.

U grupi iz St. Gradiške su bili: sestre Jugat (Mila i Ljerka), Ankica Cijan, Mira Vinterhalter, Mica Gržeta, Mira Popović, Lajza Lipovac, Bosa i Mira Kapor, Vikica Varunek, Bosa Stupar, Kova Bjelajac. Ljubica Mačković, Gina M Garć, Milica Lenardić, Dragica Bubić. Za vrijeme našeg boravka u zatvoru, doveli su nam skro svakodnevno grupe žena koje su zhvaćene na Kozari. Tako je jednoga dana dovedena Mira Cikota, zatim Alma - kojoj ne znam prezime, doktorica Štern, Julija Sendelj ili Knežević i Marija Kals, a sa njom Danica, za koju je samo nas nekoliko znalo da je to ona Danica koja je skupa sa Vehidom Maglajlić pobjegla iz ustaškog redarstva, a bile su

obučene u seljačka odjela. Bila je dovedena pod nekim drugim imenom, ali se ne sjećam - kojim. Bila je i porodica Durendića i još neki iz Prijedora. U drugom dijelu zatvora, odnosno Crne kuće, bili su dr. Iksan Zukanović, Stif Topić. Mi smo se u Crnoj kući često penjali na vrata da kroz "Oberlicht" vidimo ko se nalazi u dvorištu. K Jednoga dana, kada sam se popela, vidjela sam nekoliko muškaraca koji su stajali kraj zida, a među njima i Atifa Topića. On me je prepoznao i rukom mi pokazao da idu na streljanje. Iz našeg zatvora je tada otišla Alma na streljanje i dr. Štern. Mi smo u zatvoru znali za dr. Šters i vidli smo da su je često vodili na saslišanje. Znali smo da je osuđena na smrt i istoga dana kada se to saznalo, odveli su je poslije podne i poslije nekoliko sati vratili natrag i saznali smo da su je vodili da pokaže iz koje je kuće otišla u partizane. Kada sam se našla jednom sama kraj nje, upitala sam je zašto je to uradila, a ona mi je pokazala na ramenu krastu veličine kornjače da mi kaže da više nije mogla podnositi batine, jer su je i grizli i ta je krasta bila od ugriza. Ona je otišla k iz kuće Delke Halimovića.

Nas je o streljanjima, i o tome ko je novi uhapšen, obavještavao ključar Ivica. - Nedelju dana poslije prebacivanja naše grupe u Crnu kuću, ključar Ivica je doveo predveće Olgu Mrakić, koja je iza nas ostala u policijskom zatvoru. Prije njegov dolaska, ja sam Zdravu Kordić obavještavala da je Olga dobivala tu hranu od Kašickog i da je vjerojatno agent, međjutim tada kada je dovedena u Crnu kuću, ona se ponašala suprotno ostalim zatvorenicima, jer je rekla stražaru - nije to tu, a onda pogleda nas, pa reče: "jeste, jeste" - Rekoh tada Zdravi: "Vidiš da je agent."

U vrijeme istrage koju je vodio satnik Kašicki, Ekić nije teretio Zdravu Kordu, pa je satnik Kašicki smatrao da Zdrava nije kriva, čak je trebala da bude i puštena iz policijskog zatvora. Međjutim, u to vrijeme jek Nafa Harambašić nije povukla svoju izjavu, pa se i ona našla sa nama u Crnoj kući. Po dolasku u Crnu kuću, Olga Mrakić je u razgovoru Zdravi rekla da ima zadatak mene da prati. Tada je i Zdrava vidla da je Olga ubačena.

Mira Cikota je dovedena kao partizanka, u opancima i prema njoj su se odmah posebno ponašali. Pošto nije dobivala hranu, onda smo mi odmah iz naše zajednice davali i njoj. U to vrijeme Mira Cikota je vodjena na saslušanja u sud i mi smo znali da će ona biti ubijena, pa smo se pripremali za njeno vođenje na sud da je posebno obučemo i dotjeramo. U to vrijeme je

dobila preko neke vezamobavjest da joj je kćerka prebačena kod roditelja u Beograd, jer se bojala da se neće osvetiti na djetetu. To se događalo u isto vrijeme kada je jedna grupa izvedena na streljanje, Mira Cikota osudjena na smrt, Nada Čirska, Havka Sarač prebačene na Preki sud u Zagreb, a u toku dana su velikom broju nas pročitale imena i preveli na I.sprat i prizemlje ustaškog redarstva. Nekoliko dana ranije je dolazio neki visok čovjek, poslije smo doznali da je to Hajdarević, koji je došao da nas vidi i upitao kako se ko zove. Jednog dana je odvedena Slavica Kremenović i poslije nekoliko dana ona se vratila sva isprebijana i to nam je bio znak da se počelo sa preslušanjima u Crnoj kući. Poslije toga skoro svakog dana je navraćao Hajdarević u ženski zatvor da bi nam pojedinačno dao do znanja da ćemo se još vidjeti, a to znači da ćemo poći kod njega na istragu. Od tih dana, gotovo svaki dan i svaku noć se čulo jaukanje i udaranja na prvom spratu gdje su žene saslušavane u to vrijeme.

Onoga dana kada je Mira Cikota osudjena na smrt i grupa Havke Sarač upućena na Prijecki sud u Zagreb, i velik broj nas premješten je na prvi sprat, gdje su nas preuzele ustaše (UNS). Tada je nastala već sasvim druga situacija, u sobama smo bile razmještene tako da niko nije bio zajedno ko je s nekim bio u bilo kakvoj vezi. Ja sam bila smještena u tzv. "trinaestku", veliku sobu, gdje su u to vrijeme bile, kako smo mi smatrale, lakše zatvorenice. U toj prostoriji bila je i frizerka čijeg se imena trenutno ne mogu sjetiti, a znam da je bila veoma vedra i kada bi ujutro dolazili ustaški agenti na naša vrata, pravila šege s njima. To je nas malo ohrabrilo u prvo vrijeme u toj sobi i smatrale smo da ne spadamo u one "teške". Ali, to je trajalo veoma kratko i onda su nas razmjestile u druge sobe.

Htjela bih da napomenem da smo vezu sa vanjskim svijetom održavale preko Berke Sarač, i znali smo sve što se zbiva, naročito u vezi određenih akcija koje se vani poduzimaju, a i mi bi upozoravali kako se ko drži. Berka je bila Harkina sestra, nije bila uhapšena, pa nam je dobro poslužila kao veza. Uvijek smo joj davale do znanja. kada je dolazila da nosi hranu, da ima neka poruka, a to ~~ponaj~~ je značilo da treba dobro pretresti korpu, jer su u ručkama bile cedulje, ~~a kada se slao već~~ ~~onda se~~ u dugmadima skrivala poruka i obavjest.

U vrijeme kada su nas razmjestile u druge sobe, šef isljednika Hajdarević bio je već poznat kao tiranin koji je strašljivo mučio, odnosno naredjivao mučenja zatvorenika, a žene je skidao gole prilikom saslušanja i tukao, tako da smo i mi strahovale od toga da li će nas preuzeti Hajdarević ili Sčeta, za koga smo čule da nije maltretirao zatvorenike. Gotovo svakog dana zatvor su posjećivali neki ustaški funkcioneri i prilikom obilaska naših prostorija, uvijek je po neki upitao ko je Savka Basta i tako smo poslije njihovog odlaska znale da moje saslušanje kod Sčete nije završeno, pa se često dogodilo da u sobi, prilikom odmaranja, pomeka od drugarica, a najčešće Zdrava Korda, i znenada udari mene, sa namjerenom da se priprelim za batine.

Tih dana, iz sobe gdje su bile takozvane "čakše" zatvorenice, odvedena je Zdrava Korda u ustaško redarstvo iz koga se više nije vratila. Od ključara smo kasnije doznale da je navodno izvršila samoubojstvo.

Jedne noći, ključar je došao po mene da idem na saslušanje kod Hajdarevića, iako tih dana više nisu bila masovna saslušanja u Crnoj kući. Naravno, ~~sve~~ sve smo mislile da treba da budem mlaćena, kao i ostale. Medjutim, iako me 4-5 puta vraćalo u sobu i ponovno vodilo kod njega, izuzev što mi je vezao ruke, nije me dalje maltretirao, tako da sam ja shvatila da to njemu bilo nezgodno, jer je svaki puta kada bi mene vratili, neko ga je obavjestio da su doveli neke ljude koje su te noći uhapsili.

Poslije toga odvedena je i Fahira Delić u ustaško redarstvo i znale smo da se započelo sa posebnim preslušanjima i čekale kada ćemo i mi biti prebačene na saslušanje. Jedne večeri došli su i po mene, te su me zajedno sa Mironom Mandrovićem u automobilu prebacili u ustaško redarstvo, koje se tada nalazilo u Poljokanovoj zgradi, kraj PALASa. U potkrovlju te zgrade nalazile su se ćelije za zatvorenike. Te iste večeri, Fahira je vraćena u Crnu kuću i ja sam se sa njom samo srela prilikom odlaska u zatvor.

Već u Crnoj kući, kada sam došla na prvi sprat, kada nas je preuzeo UNS, od svih čuvara posebno se isticao jedan koji se zvao Pero Šegota, i koji je vrlo često nama zatvorenicama činio usluge. Tako je i meni donosio cigarete i ostalo što mi je poslao neko izvana.

Pošto je prestalo saslušanje ~~x~~ u Crnoj kući, a što je značilo da smo preko noći mirne i da nema ustaških funkcionera, Pero Šegota je znao da nam otvori vrata, da nam kaže da prohodamo. Medjutim, pošto je on ustaški agent, mi smo stalno govorile da nemamo se šta dogovoriti nego samo da se vidimo, jer mu ipak nismo smjele vjerovati, a neke od zatvornica, koje su bile u St. Gradišci u toj grupi, tvrdile su da je jedamput Pero Šegota tukao neku prilikom saslušanja. - Pero Šegota bio je ključar za vrijeme mog boravka u ustaškom redarstvu.. Dva dana poslije mog prebacivanja u ustaško redarstvo, jedne noći oko 4 sata u zoru, došao je Šegota, koji je bio dežuran te noći, po mene da me vodi na saslušanje. Pošto sam bila sama u ćeliji kada me pozvao, rekao mi je da samo ništa ne priznam, jer ako išta priznam još će me više tući. Odgovorila sam mu da nemam šta priznati. Te noći saslušanje je trajalo oko jedan sat, ali menisu tukli. Saslušavao me je Veis (njegovo ime ne znam), a poznat je bio kao krvnik, a naslijedio je Hajdarevića, koji je bio povučen u Zagreb poslije revolta građana Banjaluke, jer se van zatvora doznalo za njegov nakim skidanja žena i zvjerske postupke. Druge noći su me negdje već oko 9 sati odveli na saslušanje. Te noći su me oko dva sata tukli pored Veisa još trojica ustaški agenata. Tukli su me pendrekom po svim dijelovima tijela, udarali šakama po glavi. Ja sam se stalno držala svoje tvrdnje da nisam krila da sam legitimaciju Zage Umičević izvadila da učinim uslugu Rudi Čajav Naravno, upravo zbog te tvrdnje i želje da pod batinama nešto više kažem, još su me više teukli. Poslije odprilike dva sata mlaćenja, prekinuli su saslušanje i rekli da do sutra razmislim. Osveli su me ponovno u zatvor, dežurni je opet bio Pero Šegota, ali me nisu vratili u ćeliju iz koje sam odvedena, nego su me smjestili u samicu, koja je bila kod samog ulaza u taj dio zgrade gdje je zatvor, a koja je bila velika toliko koliko su bila široka vrata, kao špajza bez prozora. Nisu mi dozvolili ni posteljinu, a zabranili su mi da se i hrana daje. Kada su me doveli gore, Šegota Pero nije mogao ni da zatvori vrata od te ćelije, jer sam se onesvjestila na ulazu u ćeliju i on je kasnije. kada se zaključala ova željezna vrata, kada više nije bilo nikoga od ustaških funkcionera, pokušao da me ~~ponese~~ odnese do prostoriije gdje su bile umivaonice pred klozetom. Pošto me nije mogao dovesti do te prostoriije, onda me je u jednoj prostoriiji prije toga spustio i donio vodu da me kvasi. Medjutim, ja sam čitavo

to vrijeme bila u bunilu. Vjerojatno u bunilu sam razmišljala o tome da sam mogla neke stvari za koje su me na saslušanju pitali, kazati, da su učinili oni koji se više ne nalaze u Banjaluci, odnosno, koji su otišli u partizane. Medjutim, vjerojatno sam zaspala, jer sam u jednom momentu, kao u snu vidjela nekoga druga za koga ne znam ko je bio, koji je došao u Banjaluku po zadatku iz partizana, i ja sam tada vrisnula, jer sam ga navodno odala. Tog momenta me Pero Šegota ponovno polio sa vodom i negdje pred zoru ja sam došla malo svijesti, on me odveo u samicu. I tada sam se sjetila jednog momenta, kada nam je, kao srednjoškolcima, Nica Pavlić pričao o držanju pred klasnim neprijateljem. Mislim da je za mene lično taj momenat bio veoma unačajan, jer nez obzir -ra što nisam znala koliko mogu podnijeti fizičko mučenje, bila sam tada sigurna da neću nikako ni pod kojim uslovima i prilikama ništa priznati.

Kasnije su uslijedila saslušanja sa mučenjem skoro svaku več. Kada je god bio Pero Šegota prisutan, uvijek mi je govorio i upozoravao da ništa ne govorim, da svaka riječ koju bih rekla, izazvaće daljnja mučenja. Pošto mi je bila zabranjena hrana, Pero Šegota je primao hranu i vodio me iz samice da na hodniku, kada nema nikoga, nešto pojedem, jer da je unosio u ćeliju, ne bi stigao da iznese hranu ako netko naidje, jer se moja ćelija otvarala s vanjske strane s kvakom. On, i kada nije bio dežuran, dolazio je i prijuć ubacivao u ćeliju cigare^{te} i hranu. Poslije četiri dana saslušanja, isljednici su smatrali da mogu da naprave zapisnik. Medjutim, pošto su vidjeli da u njemu ponovno nema ništa, nastavili su sa saslušanjima, što je bilo u to vrijeme odprilike jedinstven slučaj da se poslije zapisnika nastavi sa mučenjem. Jednoga dana su me stavili na stolicu bez naslona, i na svako pitanje na koje sam šutila, udarali me po glavi dizali me za kosu i vratili me na stolicu. Zatim, u prisustvu šefa ustaškog redarstva Miletića, koji nikada nije prisustvovao saslušanjima, jedne noći rješili da me "manikiraju", a to je značilo da s nečim, kao dljeto, zabijaju pod nokte. I tada sam samo šutila i kada su me doveli u ćeliju, sama sam u sebi mislila -evo, i to sam izdržala, vjerujući da je to zadnje što oni mogu poduzeti. Medjutim, najstrašnija stvar prilikom mučenja je bila gutanje kese soli. U tom momentu, da sam ikako mogla, vjerojatno bih sebi nešto učinila, jer mi je to bilo strašnije od sve ostale torture.

Prekinuli su saslušanje. nisu pravili nikakav novi zapisnik poslije dodatnog mučenja i jednog dana ključar je došao da me iz samice prebaci u jednu sobu koja je bila svjetla, ~~izbježna~~ a u koju su poslali poslije nekoliko sati Nafu Harambašić, Tužicu Koščicu iz Crne kuće. Još dok sam bila u samici, kada je ključar ostao otvorena vrata, srela sam se ponovno sa Harkom Sarač i Nadom Čilski, koje su se vratila sa Prekog suda kao oslobođene, ali su još nekoliko dana bile u ustaškom zatvoru, dakle su ih kasnije pustili kući. Prilikom susreta sa njima, tek sam tada vidla kako sam izgledala, jer me nisu govoto ni prepoznale, a Nafa Harambašić i Ružica Koščica, po dolasku uzajedničku ćeliju, gdje sam i ja bila, nisu uopšte namene obraćale pažnju, pa sam ja mislila da se u hodniku nalaze ustaše i da one namjerno neće da sa mnom razgovaraju. Medjutim, kada se Nafa Harambašić u momentu obratila meni da vidi gdje sam, sa zaprepasčenjem je ustuknula i rekla: "ti si to". Iz te ćelije mene nisu nikako zvali na saslušanje. Tu sam ostala oko nedelju dana i jednoga dana došao je ključar po mene i onako podližući ramena, i sam začudjen, rekao da trebam ponovno u samicu. - U to vrijeme u ustaškom redarstvu nalazio se Ferid Sačić-Rosman, koji je bio u partizanima, i koji je u to vrijeme - kako smo čule od ključara- bio lud. Medjutim, jednoga dana, Ferid je čistio kvačve na vratima pa kada je ostao sam, otvorio je moja vrata i namignuo mi, po čemu sam vidjela da on simulira samo ludilo. - Pošto sam bila ponovno prebačena u samicu, strahovala sam da nije došlo do novog hapšenja i da neko nije opet mene posebno spomenuo, pa ću opet biti maltretirana. Neki ključar Tomo, koje je Ferida vodio sa sobom u dvorište da donese vodu, otvorio je vrata moje sobe da dobljem zraka i ja sam prilikom takvog izlaska pokušala da od ćelije do ćelije idem i da vidim kroz špijunku ko se sve nalazi, da vidim da li ima neke veze sa mnom. Ali, izvana je teško vidjeti u tamnu prostoriju, a onda sam se kada su ponovno tišli po kvaču, sjetila da u hodniku potoji sol i na njemu broj ćelija i spisak zatvorenika, i pošto nism našla nova imena, nisam znala zbog čega su me ponovno vratili u samicu.

Jednoga dana došao je ključar po mene u vrijeme kada prestaje radno vrijeme, poslije podne i rekao mi je: "Ne boj se, Ščeta te hoće da sasluša." Kada sam došla kod njega i kada smo ostali sami, rekao mi je

da on nije došao da me sasluša, nego je došao da me pita kao čovjek - što mi može pomoći. Osjetila sam da je neko izvana pokušao da preko Ščete ublaži moj položaj. Pošto sam bila u samici, svake noći sam slušala odvođenje zatvorenika na saslušanje, njihovo mlaćenje i dahtanje prilikom dovođenja nazad. Čini mi se da mi je bilo teže nego kada sam sama odlazila na saslušanja, pa sam Ščetu zamolila da učini da me odvedu nazad u Crnu kuću. Međutim, odgovorio mi je da mi je rekao da govori sa mnom kao čovjek i da me ~~ka~~ takvu ni u Crnu kuću ne može prebaciti. Poslije toga sam, uz pomoć ključara stavljala šešire na noge i ruke, pa po licu da bih što prije izbrisala tragove mučenja da bi me prebacili u Crnu kuću. Međutim, u Crnu kuću me n~~is~~-su prebacili. Jednoga dana su došli i rekli da spakujem svoje stvari i da idem u logor. U dvorištu te zgrade stajao je kamion u koj~~e~~ su me smjestili u kabinu, a kabina je bila uporedo s vratima dvorišne zgrade u kojoj je bila ustaška kuhinja. Dok su ustaše nešto poslovali oko kamiona, uvučen u vrata te zgrade stajao je Šegota i ustajma pokušao da mi nešto kaže. Pokušala sam poslije rata da udjem u trag Peri Šegoti, ali sam doznala da je poslije mog odlaska ^{iz} zatvora bio i sam zatvoren od ustaša zato što je ^a navodno profesor Žic prilikom saslušanja rekao da je veza uspostavljena preko Pere Šegote. Poslije izlaska iz zatvora on je bio otpušten i u Zagrebu ga je Ivica Tatri zaposlio u Rizničarskom upraviteljstvu (Ministarstvo finansija), odakle je jednoga dana, po riječima Slavke Tatri, otišao u partizane i rekao joj da je bio po zadatku na toj dužnosti u ustaškom redarstvu. Kako sam obavještena, on je u partizanima poginuo.

Za vrijeme boravka u ženskom zatvoru u Crnoj kući, dovedena je kao uhapšena partizanska - M^ara Cikota, o čemu sam već prije nešto rekla. Ona je uhvaćena u Kozarskoj ofanzivi, a znale smo da je ona bila član, ili čak i sekretar Mjesnog komiteta u Prijedoru do Kozarske ofanzive. Od prijedorčana, koji su bili dovedeni u zatvor, znali smo da ustaše pripremaju njeno javno vješanje u Prijedoru, jer je prethodno po Prekom sudu osuđena na smrt vješanjem. Prije osude, ona je bila nekoliko dana vodjena na sudjenje, a ustaše su od toga napravili cijelu predstavu i pokušali natjerati građane da prilikom njenog sprovođenja psuju i pljuju na nju. Mi smo

svi u zatvoru tražili za Miru Cikotu pristojnu odjeću, da ne bi djelovala
 jedno, da bi što dostojanstvenije djelovala i na taj način dala odgovor usta-
 šama, jer smo sve znale da je osuđena na smrt. Za vrijeme boravka u Crnoj
 kući, ona je preko nekog njemačkog oficira, dokoga su na neki način došli njen
 roditelji u Beogradu, dobila pismo u kome su joj javljali da je njena kćerka
 Ljelja preko veze prebačena do njenih roditelja. Tom prilikom, pošto je već
 bila osuđena na smrt, trebala je biti odvedena i Prijedor na javno vješanje.
 Međutim, mišljenje je bilo zatvorenica da ne bi trebalo dozvoliti da dodje
 do tog vješanja, pa je ona ujutro, prije nego što je trebala da bude odvedena u
 Prijedor, pokušala u klozetu da se objesi, ali je Olga Mrakić, koja se još nala-
 zila u zatvoru, nešto posumnjala, uletila u klozet, te ju je spriječila u tome.
 Tako je ona bila odvedena u Prijedor. Prije smrti naćisala je poznato pismo
 svojoj kćeri Ljelji, koje je Dane Oljaća- koja se sa nama nalazila i bila ~~do~~
 do zadnjeg momenta sa Mirom Cikotom - kasnije iznijela na slobodu.

Iz tadašnjeg ustaškog redarstva krenula sam sa kamionom
 i došla u Crnu kuću. Otuda smo išli za logor. Sa mnom je iz Crsne kuće krenu-
 la Gina Gazić (kao osuđena na tri godine), a ostale drugarice koje su sa nama
 kr ule, bile su prijedorćanke, koje su dovedene poslije kozarske ofanzive, a
 među njima su bile Radmila Radovanović, dvije sestre Drafosavljević, brat i
 sestra Borići i još neke druge. U logor smo stigle u sumrak i dovedene u
 KULu u srednju prostoriju na spratu. Tu su bile neke ustaše i ustašice koji su
 uzimali od nas podatke, iz naših zavežljala izvadili sve predmete koji su nam
 trebali. U ~~na~~ zavežljajima smo imali veša, pokrivače, toplu odjeću. Napominjem
 da nikakvog prethodnog sudjenja nije bilo, osim sačinjenog zapisnika. Prilikom
 uzimanja podataka u KULi, Gina i ja smo bile zajedno, a kada sam ja u svojim
 podacima navela da sam rođena na Udbini, onda je ustaša koji je imao glavnu
 riječ prilikom našeg primanja, okrenuo sa meni i rekao: "O zemljakinjo, gdje
 si ti zapala". - Kasnije sam saznala da je to Ljubo Miloš.

Mi smo ranije slišale o strahotama logora, pa čak i prije
 hapšenja smo razgovarali sa.....Konfrtijem koji je ranije bio u Jasenov-
 cu u logoru i pušten kao ljekar (Iz Jasenovea vraćen je i Safet Filipović, od
 koga smo t kodje čuli o strahotama), ali smo ipak mislile da logor za nas pred-
 stavlja završetak mučenja.

Prilikom pretresa meni su uzeli sve čarape koje sam imala u zavežljaju, i kada je završeno sa uzimanjem podataka, ja sam se obratila jednoj ženi u ustaškoj uniformi i rekla joj to, na što mi je ona rekla - uzmi nazad čarape. Tako sam tom prilikom, a pošto ona nije gledala, uzela sve svoje stvari iz ~~zavežljaja~~ zavežljaja, pa i jednu flašu sa kolonjskom vodom u kojoj je bilo još malo na dnu kolonjske vode. Kula je izgledala jezivo. Već u dvorištu te zgrade vidli smo s jedne i druge strane velike rupe, koje su u stvari bili klozeti, svuda strahovito blato, a hodnici u Kuli koji su bili vrlo slabo osvijetljeni, bili su puni žena i muškaraca. Po završenom prijemu, odveli su nas u sobe namjenjene za nas, a u hodniku su nam naše banjalučanke, koje su prije nas došle u logor, uspjele da šapnu u prolazu da se javljamo za šnajderaj. Amjestile smo se na ono malo prostora što smo imale i nekako prenoćile. Ujutro smo svi bili provedeni u prizemlje Kule u kojoj se čijalo perje. Prostorije su bile strahovito pune žena. smrad, perje je letilo posvuda. Jo prije podneva došla je ustašica Milka, koja je bila na našem prijemu, i rekla nam da se jave šnajderice. Sve smo mi usale i rekle da smo to, odnosno, pošto smo vjerovali da su naše podatke pročitali, da smo učiteljice stručne škole. Mene je tom prilikom ustašica Milka oredila bila u tzv. muški šnajderaj, ali pošto nisam imala o šnajderaju pojma, rekla sam da sam učiteljica za bijelo rublje, i tako sam otišla u ženski šnajderaj. Poslije podne smo odvedene u zgradu koja je bila van Kule, mislim van kapije Kule, u kojoj su bili smješteni jedan i drugi šnajderaj. Prostorija je bila vrlo velika, a polovina nje ispunjena je bila mašinama za kojima su sjedile žene i šivaleža ostali dio žena sjedile su kraj mašina i radile. na prišivanju dugmadi, pravljenju rupica i slično. Jedna grupa žena sjedila je po strani i plela čarape. U prvi momenat i mene su smjestile kraj te grupe. Prilikom pregleda naših stvari, meni su oduzeli tabakijeru te cigarete, pa tako nisam mogla da zapalim. U šnajderaju

jw bilo jako mnogo žena koje nisam poznavala, a koje su bile pristojno obučene, pušile cigarete i prilično se komotno ponašale, ali k iako sam u svojoj sýjesti smatrala, prilikom dolaska u logor, da će biti isto kao što je bilo u Crnoj kući kada smo sve zajednički djelile, pa i cigarete, u tom momentu u šnajderaju osjetila sam da od ovih drugarica ne treba da tražim dim cigarete. To je bilo izvjesno razočarenje i ja sam sjedila i posmatrala, čudeći se da smo tako ra zličite. U jednom momentu vidjela s jednu ženu koja je sa dna šnajderaja krenula prema nama, prosjeda, koju nisam poznavala, a učinilo mi se kao da se na mene smješka. Prišla mi je, dala pola cigarete i rekla : "Znam da pušiš, izvoli." - Bila je to Ruža Karača, jedna divna radnica iz Travnika, sa kojom sam kasnije bila velika pr - jateljica. Od naših banjalučkih drugarica doznala je Ruža Karač i njena grupa da ja ne mogu da spavam, jer sam još uvijek bila izubijana, i drugog dana kada sam došla u šnajderaj, dale su mi nekoliko jastuka i perinu i rekla: "Znamo da ti je teško", - i stvarno sam poslije toga mogla u toku noći da se opustim. U to vrijeme ostale ženež koje nisu otišle u šnajderaj, radile su na čijanju perja, a jedna grupa je radila na krplje- nju vreća u posebnoj prostoriji. Pošto je Kula bila prenap^unjena, jer je u jednoj prostoriji bilo smješteno i preko stotinu muškaraca i žena, čule smo da poslije svake takve situacije dolazi do odvođenja muškaraca i žena iz logora. Nekoliko dana poslije toga muškarci su povučeni u hrvatski logor, osti noso u muški logor u tzv. hrvatskom logororu, ali i dalje je bilo strašno puno u svim sobama. - Klozeti su se nalazili s jedne i druge strane Kule, bili su zatvoreni , a u prostorijama je bila po jedna kibla koja je svakog jutra bila prepuna i curila i ujutro se iznosilo. Prvi posjetioci ujutro su bili grobari koji su išli od sobe do sobe i odnosili mrtve ukoliko je takvih bilo. Poslije nekoliko dana rada u šnajderaju, ustaška uprava nam

je odredila posebnu sobu u kojoj će spavati šnajderice. Tako smo se prebacile u drugi kraj Kule u nove sobe, ali koje su isto tako bile pune. Mi smo, zatim, dobile kao posebne karte za snabdjevanje, navodno je to bila nešto bolja hrana koja je dolazila u kazanima. Međutim, sve je to bila nemasna supa sa kojom kožicom krompira ili repom, ukoliko koju to zapadne u kotlić u koje se dijelila hrana. Međutim, iako je bila tako loša hrana koja se nije mogla jesti, rečeno nam je da moramo pod svaku cijenu da jedemo tu hranu i zeleni kukuruzni hljen (bio je mehljiv) da bi se održale, a od drugarica u šnajderaju, od pojedinih grupa koje su već bile formirane u hrvatskom logoru, dobivale smo s vremena na vrijeme ponešto hrane u šnajderaj, a naročito je tražen bio bijeli luk, koji smo koristili da ga namažemo po mehljivom hljebu od kukuruza, pa da ipak ima neki ukus.

Ja sam u šnajderaju radila na pletenju čarapa te krpljenju posteljine. Jednoga dana došla je u naš šnajderaj ustašica Milka i prolazeći kraj mjesta gdje sam sjedila, zastala je i upitala me - jesam li ja ona iz Udbine. Ja sam odgovorila potvrdno, a ona mi je na to rekla da je i ona sa Udbine i kako je tamo. Božto sam ja rekla da sam tamo samo rodjena i ne znam kako je, odšetala je dalje, ali se vratila i upitala da li znam da štrikam čarape. Pošto sam smatrala da treba reći uvijek za sve da znam, donijela je već izradjenu petu, a ono ravno sam i tako već znala raditi, a poslije mi je jedna žena od Lipika pokazala kako se rade prsti i pete i onda sam kasnije štrikala od gt-ube vune za ustaše priglavlke. Ustašicu Milku spominjem zbog toga što je u kasnijim svojim postupcima bila blagonaklona prema meni, vjerojatno zbog toga što je i ona rodjena na Udbini. Prvog novembra 1942. godine, na "svi svete" nismo išle na posao, ali ujutro rano prolomio sa glas: "nastup", morale smo vrlo brzo ustati i da izadjemo na dvorište Kule. Ustaše su držale neke spiskove i rekli su nam da ukoliko nekoga prozovu ko je šnajdericaž, da to kažemo. Dan prije toga pustile su da rade žene koje su prije radile na krpljenju vreća, jer navodno nije bilo tamo posla, a mi smo im još ujutro, kada smo bile na nastupu, rekle da se jave kao šnajderice. Sjećam se jedne prijedročanke-

Stake Krnetež, koja je odbila taj prijedlog , i kada je bilo pročitano njeno ime, prišla je onoj grupi gdje su bile odvojene prozване. I ona, kao uostalom i mi tada, mislile smo da toj dio ide u neki drugi logor, ili kako je to ranije bivalo, da će biti transportovane u Njemačku. - Nekoliko dana prije tog slučaja, ustašica Maja, zapovjednica ustašica u logoru, pitala je u šnajderaju da li neko zna da diže očice na čarapama, na što se javila neka plava visokaxoxk jevrejka, mislim da je bi'la iz Vukovaca i ona joj je te čarape popravila. U spisku na svi svete, i ta žena je bila određena da ide u transport, a ustašica Maja, videći je, izvadila je iz stroja i postavila je među šnajderice, jer joj je sigurno još trebala. Pošto smo smatrale da one idu u drugi logor , a kako su naglo ustale , skoro neobučene, kao i mi sve ostale, mi smo požurile da ih odmah poslije toga spakujemo, jer kako su ustaške rekly, odmah poslije njih će ići kola sa stvarima, pa smo im dale njihove i naše stvari, naročito onima koje su bile slabo obučene. Sutradan, kada smo došle u šnajderaj, doletile su naše banjalučanke koje su bile smještene u hrvatskom logoru, počele da nas ljube, jer im se činilo da su neke od nar otišle u transport, koje su one vidle s prozora sobe. Žene su toga dana u muškom šnajderaju dobile da paraju kaprte i ostalu odjeću onih koje su otišle u transport, a ta je odjeća bila krvava i probodena noževima. To je bio naš prvi susret s tzv. transportom, koji je otišao, najvjerojatnije, do Dubrave odnosno Mrke i negdje na tom dijelu, u tim šumama , likvidiran,

U dvorištu Kule - s jedne i druge strane - bili su kloreti, koji su nekada vjerojatno bili daskom ogradjeni, ali kada smo mi došle, tih dasaka nije bilo. Ti klozeti bili su u stvari dvije rupe i ako se htjelo koristiti, moralo se preko jedne daske ukoso postaviti ljene, popeti i neko je trebao držati za ruku da se ne padne. U neposrednoj blizini jednog od tih klozeta bio je bunar odakle se jedino mogla uzimati i voda za piće i za sve ostale u Kuli. Zbog takve situacije morale smo se uzdržavati od korištenja vode i tek kada se ode u šnajderaj, onda smo mogle koristiti vodu iz pipe.

Tifus je u logoru harao nemilice, kako pjegavi tako i trbušni. On se nije zvao javno tifus, već "grüp Gradiška" /GG/ i kada je neko ~~ka~~ ležao od tifusa, ondase reklo da ima "gegavac". U sobi u Kuli, koja je bila poslije transporta određena za šnajderice, prva je dobila tifus jedna logorašica koju smo sve zvale teta Ljuba. Bila je to jedna ozbiljna žena, srednjih godina, bila je iz Lipika ili Pakraca, a doznale smo da je u grupi Seke Podunavac provaljena. Dugo vremena je ležala nepokretna na svom ležaju i bila je vrlo slaba, tako da smo čak očekivali svaki dan da umre. Jedne noći probudila ^{Sam} ~~me~~ se i čula kako teta Ljuba na svom ležaju otpjeva pjesmu "Sidji mi draga sidji" i od te noći joj je krenulo nabolje. Ona je kasnije bila logornica, a to je dužnost da kontaktira sa ustaškim vlastima u Kuli.

Poslije toga tifus je počeo da uzima maha. Ustaše su tada odredili da se svi bolesni izdvoje u jednu posebnu prostoriju, jer je tada bilo mjesta u Kuli, s namjerom da imaju poseban tretman. I ja sam ubrzo dobila tifus, danima su me vodile u šnajdera i ja sam na klupi ležala dok se ne pojavi koja ustašica, a ona sjedila dokle sam mogla i upravo toga dana ~~Kada~~ ^{XXX} su odredili da se formira posebna soba za bolesne. U toj sobi sam bila samo preko jednog dana i naša drugarica iz grupe, naša banjalučanka zvala su me odmah u zajedničku sobu, jer smo obavještene da bolesničke sobe služe za likvidiranje. Toga dana, kada sam bila u bolesničkoj sobi, stigao je prvi paket od mojih roditelja na ime jedne logorašice koja mi je dala svoju kartu logorsku, da se javim kući, jer mi u Kuli tada još nismo imale karte za javljanje porodici na svoje ime. ^{Ne} Bjeđam se što je sve bilo u tom paketu ž, jer sam imala temperaturu, ali znam da je bila jedna jabuka koju sam odmah zagrizla odbijajući da dam u zajednicu. Inače, već od samog početka našeg smještaja u posebnu prostoriju, mi smo formirale ekoronsku zajednicu, koje su bile i vid organizovanog života unutar logora i političkog djelovanja.

U našoj grupi su bile: Slavica Kremenović, Gina Gazić, Kovička Bjelajac, Ružica Tankosić, Dragica - Gaga Glumac, Bosa-a Stupar, Ljubica Tukerić-Uzelac, Bosa i Marija Kapor, Nevenka i Ružica Košćica, moja sestra Bosa, Mena Djermanović iz Prijedora (učenica) i ja. Maru Djermanović sam zatekla u Banjaluci gdje je uhapšena i njena cijela porodica, osim jedne ~~sestre~~ sestre, stradali su u logorima i partizanima.

U prvo vrijeme stizao nam je tek poneki paket tako da je osnovna ishrana bila ono što smo dobivale na kazanu. Mi smo se dogovorile da se hrana na kazanu uzima, i da se ono što imamo mimo toga, podijeli tako da nam što duže traje kao dopuna. Na čelu naše grupe bila je Bosa Kapor koja je ekonomisala sa maminicama, a za cigarete sam bila ja zadužena. Cigarete su se zajednički pušile i svaka je dobivala po dim.

Poseban problem predstavljali su pacovi, koji su bili veliki kao mačke i vjerojatno su se, pošto je Kula građena još za vrijeme Austrougarske, još tada naselili i došlo je do njihove mutacije, a kasnije, kada su na našoj strani Kule osposobili klozete, nismo smjeli ići tamo same od straha od pacova koji su iz klozetskih rupa iskakali. U toku noći često puta se događalo da neko skoči, jer su pacovi pregrizlo pod i izlazili u sobe, a hranu smo zato držali obješeno u platnene kese na ekserima u sobi. Događalo se da su pregrizle ponovno lim koji smo, nakon što su one pregrizle pod, zakucavale ekserima na tim mjestima.

U prizemlju Kule, poslije završetka rada na čišćenju perja, bile su račionice smještene, a u jednom prostoriju su bile smještene prostitutke koje su dovedene u logoru. Vjerojatnož zbog bolesti jako brzo su pale u postelju i umirale. Jedne noći čuo se strašan krik na koji smo se probudile, i pošto se nije ništa iza toga dogodilo, sutradan smo se raspitale i čule da je jedan pacov odnio ruku jedne od žena u prizemlju Kulež, koja je bila bolesna. Naš strah od pacova bio je poslije toga još veći.

Kula se ponovno punila u decembru 1942. godine sa novim logorašima, te smo se ponovno plašile novog "transporta".

Nekoliko dana ranije stigao je jedan kontingent šivaćih mašina, koje su smještene u prazan dio naše prostorije u šnajderaju. - Već smo od ranije znale da prilikom svakog transporta odlaze one logorašice koje sjede kraj mašina, ili rade neke druge poslove, a nisu za mašinom. Sa drugaricama iz hrvatskog logora smo se dogovorile da se treba što više nas iz Kule prebacivati za mašine, jer u to vrijeme nisu žene masovno likvidirane iz hrvatskog logora, za koje su još ustaške vlasti smatrale da ih treba prevaspitavati. Onoga dana kada je stigao kontingent mašina, u hodniku ~~smo~~ me je sreća ustašica Milka koja mi je upitala znam li da šivam na mašini. Iz straha da mi ne bi rekla da odmah sjednem za mašinu, a nisam znala ni konac da uvučem, rekla sam da ne znam. Kada je vršen popis pravih šnajderica u šnajderaju, sve smo se javile kao prave šnajderice, pa i ja, i dok sam s jednog krila šnajderaja išla prema Milki da se javim, osjećala sam na sebi njen pogled, ali je prešutila i ništa na to nije rekla. Kada smo se vratili u Kulu, svi koji su bili u Kuli prebačeni su u drugi kraj sprata koji je dotle bio prazan i vrata na tom dijelu su bila zatvorena. Tom prilikom u Kuli se zatekla Bosa Stupar, koja je sa ostalima bila prebačena u drugi dio Kule, pa sam odmah zamolila ustašicu Milku, da pošto je šnajderica i greškom prebačena, da je vrati među nas i to je i uređeno.

Oko 5 dana su ovi ljudi i žene bile zatvorene u drugom dijelu Kule bez hrane. Kada smo odlazili na posao, ustaše su budno pratili da ne bi netko od nas okretao glavu ^{tom} prema dijelu Kule. Jednoga dana, kada smo istresali posteljinu u dvorištu, na prozoru jedne od tih prostorija gdje su bili smješteni ti ljudi, pomolio se jedan stariji čovjek i kao lud počeo da poziva boga da navrati vodu na taj kraj. Zatim su počeli noću da ih likvidiraju. Našu stranu su zaključavali i svaki čas je po neko od ustaša dolazio da proviri u naše prostorije, a mi smo ležale praveći se da spavamo, jer smo znali da svjedoci ne ostaju živi, pa niko nije ni u klozet odlazio. Mi nismo znale da li će koji naići i nas likvidirati. To je tra-

jalo oko pet dana i jednoga jutra zatekli smo vrata drugog dijela Kule otvorena, a hodnik i prostor pred ulaskom u Kulu bio je svježe oprano. Tom prilikom pojavili su se novi grobari, jer su stare, kao i uvijek, likvidirali po završetku jednog pokolja.. - Grobari su tada imali posebnu prestoniju u kojoj su živjeli izdvojeno, pa iako su se u toku dana kretali po Kuli, nisu smjeli sa nikim kontaktirati. Likvidacija tih žena i muškaraca bila je pred novu godinu 1943. - U to vrijeme stigla je u logor već i moja sestra, koja je bila uhapšena dok smo još mi bile u ženskom zatvoru u Crnoj kući, pa je - pošto je njena grupa bila na Prijekom sudu oslobođena, ali su odmah sutradan sve njih pokupili, poslali u logor. Pošto je ona došla u vrijeme kada su nam već počeli stizati paketi, pa nije morala da ide na logorsku hranu, ona je u početku odbijala da uzima tu hranu sa kazana, pa sam joj ja onda ustupala hranu koju sam imala iz paketa sve dok jednog dana nisam zagalamila i rekla joj da je naš stav u grupi da se uzima ta hrana sa kazana.

Tifus smo jedna po jedna proležale. a u našoj grupi je umrla samo Ružica Tankosić. Grupa je preko veze u hrvatskom logoru dobivala krijući neke lijekove i limunove. - Preko grupe drugova koji su radili u radionicu u prizemlju Kule, a među kojima je bio i Emerik Blum, dobivali za bolesnike destiliranu vodu koju su oni u radionici pripremali, pa ostavljali da ih mi u prolazu uzmemo i dajemo bolesnicima. Uporedo sa pojavom tifusa, (pjegavi), harao je i trbušni tifus. To je bio poseban problem jer je bio praćen proljevima. Za vrijeme dok sam imala pjegavi tifus, jedne noći u visokoj temperaturi sam sanjala kako je došao po mene kući avion. a niko neće da me spakuje, pa sam mrzila sve oko sebe. Međutim, meni se normalno rasudjivanje brzo vratilo, dok su neke drugarice imale ozbiljne posljedice od pjegavog tifusa.

Poslije likvidiranja ove grupe pred novu godinu, ozbiljno smo prihvatile zadatak da učimo šivati na mašini, pa smo se smjestile za mašinu, a naše drugarice iz hrvatskog logora su radile pomoćne poslove. Prema ustaškom nalogu, prvo su za mašinama sjedile Hrvatice, zatim Srпкиnje, i onda tek jevrejke. Tako sam ja sjedila za prvom srpskom mašinom, a 4 sestre

Filipović, od kojih su dvije radile u našem šnajderaju, sjedile su u zaunjem redu hrvatskih mašina.

Neki grupe koje su redovno dobivale pakete, imale su mnogo bolju ishranu, pa su i u šnajderaju za doručak imale veoma često ono što mi nismo mogli ni pomisliti.

O zbivanjima mimo logora bili smo stalno obavještavane, kako stalnom vazom sa drugaricama iz hrvatskog logora, tako i preko naših drugova. Pored ostalog, tu vezu smo održavali i na taj način što su drugovi dolazili na posao u radionice u prizemlje Kule, a mi smo pod izgovorom da se sunčamo, sjedile na prozoru na drugom kraju Kule, gdje su pojedina okna bila razbijana. Osnovni rad u to vrijeme bio je na pripremi za eventualan napad ili odvođenje iz logora, jer smo se dogovorile da u svako slučaju pokušamo bjegstvo, pa i ukoliko ne bi bilo izgleda da pobjegnemo, jer bar bi nas pucnjevima ubili, a ne maljem ili nožem kako su to inače činili.

U proljeće 1943. godine došlo je do izvjesnog poboljšanja u logoru, jer je neka međunarodna komisija (crvenog krsta) obilazila logore. Tada su bili izbrisani brojevi onih koji su prošli kroz logor, pa smo i mi dobili nove brojeve koji su se kretali negdje do 2000, dok smo ranije imali brojeve oko 50.000. - Tada smo, preko tete Ljube koja je bila logornica, uspjele da u dvorištu postavimo neki šparhert sa nadstrešnicom na kome smo, pošto su paketi bili redovni, počeli da kuhamo hranu. Tada se i Kula očistila i izvršena je čak i desinfekcija. Skinule su nas tom prilikom sve do kože, smjestili u jednu prostoriju dok se naša posteljina desinficirala (a i odjeća). Poslije toga mogle smo da se branimo od ušiju. Prije desinfekcije pokušala sam jednoga dana da očistim jednu bluzu od ušiju i brojala sam do 85, a poslije prestala brojati.

Naše porpice slale su nam hranu pakovanu tako da nam ne bi prilikom otvaranja paketa sve odluzimali što je vrijedilo. Vrlo često smo dobivali na vrhu zapakovanu zapršku, a ispod toga u kutijama je bilo zapakovano ono vrednije, naročito cigarete, koje su redovno iz paketa nestajale.

Moji su mi redovno, na dnu kutije, slali kratko pismo. Jednom me je otac obavjestio da je poslao već devetu molbu za naše puštanje iz logora, a koristio je sve svoje stare poznanike čiji su sinovi predstavljali nešto u ustaškim vlastima. U maju mjesecu 1943. godine, u jednom paketu me obavjestio da je na tu devetu molbu dobio potvrdu da je primljena u Glavnom ustaškom stanu. Jednoga dana, to je bila nakon te očeve obavjesti, došla je u šnajderaž ustašica ~~Milica~~ Maja, koja je nosila u ruci neku cedulju. Tada je pozvala moju sestru Bosu i mene i rekla da uzmemo naše stvari i da idemo kući. Na nedelju dana prije toga, prve su puštene logorašice - dvije sestre Džagosavljević i Ljubica Čekrlja. Zatim smo otišle moja sestra i ja, a slijedeće nedelje puštane su dvije sestre Koščica. Poslije toga niko više nije iz Kule izišao.

Nas su pred ustaškim zapovjedništvom stavili u jedan mali kamion, koji je poslije išao za Banjaluku, u pratnji jednog ustaše, a tom prilikom u kamion je ušao i Blum i još jedan drug kojeg su povel zbog nekih obavki,

U Banjaluku smo dovedene pred D žinića zgradu, a kada je kamion skretao od Ferhadije, vidio nas je Vaso Popović koji je bio na biciklu i prišao da vidi kuda nas vode, - Pošto je ustaša obavješten da ne treba da se javimo u policijski zatvor nego u ustaško redarstvo, odvedene smo u Poljokanovu zgradu. Tamo smo u hodniku čekale da budemo primljene kod tadašnjeg ustaskog šefa - Dalibora. On je u jednom momentu izašao na hodnik, rekao da nas pritvore. Međutim, ustaše koji su bili sa nama, rekli su da ne treba, jer da će oni biti sa nama. To je bio znak da nas neće zadržati na novom saslušanju, jer je bilo slučajeva da su neke grupe povel kući, a kasnije opet vratili u logor.

Ovaj ustaša Dalibor počeo je sa nama da razgovara, pitao da li znamo zašto smo dovedene, a kada smo odgovorile da nam je rečeno da idemo kući, onda je primjetio: "Znači, rekli su vam već". Tek onda sam povjerovala da stvarno idemo kući. Pošto ga je u to vrijeme prekinuo dolazak nekih Nijemaca, on nam je rekao da izađemo na hodnik i pričekamo, pa ćemo se nešto dogovoriti. Međutim, ti Nijemci su došli i

hitnom nalogom da se zgrada isprazni i preda SD policiji, tako da nije više sa nama razgovarao nego je izišao na hodnik i rekao da idemo kući. Pred zgradom nas je čekao tata sa fužakerom, pa smo onda otišli kući majci kojoj je već Vaso Popović javio da smo došle

Na našu sreću, vjerojatno zbog te situacije u kojoj su se ustaše našle, nismo trebali da se javljamo niti da dolazimo ponovno na ustaško redarstvo. - Prvih nekoliko dana kako smo stigle kući, uglavnom smo obilazile porodice onih koji su ustali u logoru i obavještavali ih o njima, kao i o tome što treba da šalju u paketima. Skupljale smo i hranu i slale svaki put na ime druge drugarice, kao da to šalju njihove porodice. Poslije toga smo se ponovno povezale i nastavile sa radom sa Hrvkom Barač. Uglavnom smo radile na prikupljanju sanitetskog materijala, raznih paketa u kojima je bila municija i drugo i to je preko veze odnošeno. Naravno, moralo je biti veoma konspirativno sklonjeno, jer smo kao bivše logorašice bile posebno označene od ustaških vlasti. Uglavnom je te pakete sklanjao moj otac, uvijek preuzimao na sebe prenošenje, kako bi se izbjegla sumnja.

Pred novu godinu, u Banjaluci se prenio glas da će, obzirom da se partizani približavaju gradu, biti hapšenja. Tada sam srela Ivu Pračića i Nedžiba Biberića koji su se spremali da dočekaju novu godinu u zgradi Salifagića kod tzv. Kamenite čuprije (sadašnja ulica Duška Koščice), pa su me pozvali da dodjem tamo, jer tamo nas niko neće naći, ukoliko bi došlo do hapšenja. Tu je bila i Mina Smailagić, sestra Lutke Smailagić, inače moja školska drugarica. Odmah uveče započela je pucnjava i uslijedio je napad partizana na Banjaluku. Mi smo, pošto je kuća bila izložena mecima, uglavnom sjedili na podu i vrlo brzo, negdje oko 10 sati, došla je jedna grupa partizana, koja je sa balkona te zgrade pucala iz mitraljeza, jer su od Kastela, koji je jako branjen, stalno pucali usta i Nijemci. U toj kući ostali smo dva dana, jer smo se nalazili na brisanom prostoru i nije nam niko savjetovao da izlazimo iz kuće. Međutim, ja sam u jednom momentu reširala i pozvala Minu da izadjemo iz kuće, jer smo

morali roditeljima javiti gdje se nalazimo. Uspjeli smo preći taj dio i čim smo se našli u današnjoj Kozarskoj ulici, nije bilo više opasnosti i došli do moje kuće. Pošto smo se javili roditeljima, otišla sam sa Minom njenoj kući, taksodje na Hisetima, gdje smo se sa Ružom Uzunović i ostalima dogovorile da idemo u partizane.

U kući Mine Smilagić bio je smješten štab II. divizionu V. Korpusa i ja sam drugovima rekla da ću sa njima krenuti. Pošto ranije dvije noći nismo uopšte spavali, Mina i ja smo vrlo brzo zaspale. Probudili smo se ujutro, oko nas je bila tišina, ~~avetnoćina~~ rodima Minina, koja je stanovala u drugom dijelu kuće, sa zaprepaštenjem ugleda nas i reče da su se partizani povukli oko 4 sata ujutro. Ja sam tada, pošto Mina nije krenula sa mnom, trčeći otišla roditeljima do svoje kuće, a otac kada me ugleda, zaprepastio se što se nisam sa partizanima povukla, i rekao mi da krenem kako znam. Odletila sam prema Šeheru i kroz Gornji šeher dok sam prolazila, čula sam zvuk tenkova, a na moju sreću - krenula sam prema Han kolima, a tenkovi su se zadržali u Šeheru, jer su partizani oborili jedno drvo i napravili barikadu, a oni vjerovatno nisu znali što se iza toga nalazi. Ja sam naišla na tri partizana i upitala ih gdje se nalaze naše jedinice, a oni su mi rekli da su iza okuke kod jedne kuće. Tu sam zatekla štab II divizionu ljutito se obratila Marku Triliću, kome sam u kući Mine Smilagić rekla da idem njima. On je rekao da su oni mene budili, a ja sam samo rekla "ah" i okrenula se i nastavila spavati. Kasnije sam videla da Marko Trilić, koji mene nije od ranije poznavao, nije mogao biti siguran ko sam ja i da li stvarno mislim otići u partizane. Tu sam doživjela i svoje prvo ratno krštenje. Nijemci i ustaše su nadirali, pa sam bila prisiljena da prevrćemo i kazan sa gotovom hranom i da krenemo dalje. Sa štabom divizionu smo stigli do Dragočaja gdje smo se smjestili i gdje su postavljeni topovi za odbranu. To je četnički kraj, a i narod se spremao za proslavu ~~četničkog~~ pravoslavnog božića, pekli su ogromno krme na ražnju Odatle smo brzo krenuli dalje.

(Savka Basta)

DOPUNA ZA PERIOD LOGORA

Jednoga dana je grupa drugarica u kojoj su bile Ruža Karaca, Lepa Carčić i još nekoliko njih, a stalnovale su jedno vrijeme u gradi gdje je bio šnajderaj, dobile su paket i pozvale me da u nedjelju od-đem kod njih na ručak. Pošto smo i ranije nedjeljom išle po dvije sa kantama da čistimo i peremo šnajderaj, ja sam tog puta reskirala i ustala na kapiji rekla da idem prati šnajderaj i tako sam došla na ručak kod tih drugarica. One su u paketu dobile sušene domaće kobasice i napravile krempir paprikaš s tim. Izgladnjela, na pitaje da li ću još, ja sam tri puta puhla svoj tanjir. Uvaze sam se sa kantom vraćala u Kulu i već je bio drugi ustaša na kapiji, koji nije znao kada sam otišla, pa je moj odlazak sretno završio, ali sam u toku noći dobila strašne bolove, povraćala sam, dobila proljev, pa je sutradan morao da interveniše ljekar koji me je začuđeno pogledao i rekao: "Zar nisi nikada čula što znači na gladan stomak najesti se?"